

Iwona GRODŹ

Polskie Towarzystwo Komunikacji Społecznej

„TO, CO SPOŁECZNE”... WOBEĆ WSPÓŁCZESNYCH ZAGROŻEŃ CYWILIZACYJNYCH

(WSTĘPNY REKONESANS)

ABSTRACT**“What Is Social”... Towards Contemporary Civilization Threats**

The topic of consideration is the analysis of a set of concepts developed by Bruno Latour (1947-2022) – a French anthropologist, sociologist and philosopher of science, which – according to the mentioned researcher – can replace the strict distinction between what is technological and what is social. The aim of the considerations is to answer the question whether the concepts proposed by the author of *After Lockdown: A Metamorphosis*: ‘association’, ‘substitution’ and ‘translation’ – really allow us to go beyond the opposition: social versus technological? Is it possible to reformulate traditional statements regarding social order, power, domination, and therefore also potential threats to civilization?

Methodology: analysis of scientific and media discourse.

Keywords: social, association, substitution, translation, Bruno Latour (1947-2022)

Dynamika dzisiejszego społeczeństwa opiera się na nieustannym wymyślaniu samego siebie od początku i testowaniu kolejnych wersji „ja” we wszystkich możliwych warunkach.

Peter Sloterdijk

WSTĘP

Niezaprzeczalnym faktem jest, że teksty, obrazy i dźwięki poddawane są nieustannie i niejako bezwolnie procesom mediatyzacji. Trudno też zaprzeczyć tezie, która wskazuje na częściowo zeń wynikające zagrożenia wolności i bezpieczeństwa jako dominujące pośród opisu, analizy, diagnozy współczesnych transmedialnych i multimodalnych narracji czy dyskursów¹. Jak odnaleźć się w tej masie przekazów? Jak zachować jasność widzenia? Bez wątpienia konieczne jest wskazanie logiki medialnej w ujęciu historycznym. Dopiero taka perspektywa prowadzi do spojrzenia na badania gwałtownej mediatyzacji i innowacji medialnych przede wszystkim jak na wyzwanie metodologiczne, a więc też terminologiczne. Rodzi dodatkowo szereg pytań, które były przedmiotem rozważań m.in. francuskiego antropologa, socjologa i filozofa nauki, Brunona Latoura (1947-2022)², na temat możliwości *wypracowania zestawu koncepcji/pojęć, które mogłyby zastąpić ściśle rozróżnienie na to, co technologiczne, i to, co społeczne*³. Czy zapro-

¹ W terminologii specjalistycznej odróżnia się od siebie „modalności” (ang. *modes*) i „media” (ang. *media*) komunikacji. „Modalności” są rozumiane jako *sposoby reprezentowania informacji, kanały semiotyczne* (ang. *semiotic channels*) lub *tryby semiotyczne* (ang. *semiotic tribes*), których mówiący używają do tworzenia tekstów. Mogą nimi być np. słowa, dźwięki, statyczne lub poruszające się obrazy, animacje i kolory. Z kolei „media” to narzędzia i zasoby materialne, używane do produkowania i rozpowszechniania tekstów. Są to np. książki, radio, telewizja, komputery, pędzel i płótno, ludzkie głosy. To rozróżnienie stanowi także podstawę odróżniania od siebie terminów „multimodalność” (ang. *multimodality*) i „multimedialność” (ang. *multimediality*), które często są używane zamiennie. Wynika to m.in. z tego, że badania nad multimodalnością wymagają analizy danych multimedialnych (zob. C. Heliasz-Nowosielska, *Działania komunikacyjne, ich (multi)modalność oraz ich relacjonowanie*, [w:] *też, Multimodalność w narracjach o komunikacji. Relacjonowanie działań komunikacyjnych, a ich werbalne i niewerbalne sposoby realizacji*, Warszawa 2023, s. 23).

² Bruno Latour wspólnie z Michelelem Callonem i Johnem Lawem współtworzył teorię aktora-sieci, ANT (od ang. *actor-network theory*). W literaturze przedmiotu przeczytamy, że jest to *koncepcja teoretyczno-metodologiczna z zakresu nauk społecznych, wywodząca się z założeń konstruktywistycznych i oparta na dorobku studiów nad nauką i techniką i socjologii wiedzy naukowej (Teoria aktora-sieci, [w:] Wikipedia, [online] https://pl.wikipedia.org/wiki/Teoria_aktora-sieci#, 6 I 2024; zob. też: B. Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford–New York 2005)*. Przypomnę w tym miejscu, że konstruktywizm społeczny to kierunek, który wyodrębnił się z socjologii wiedzy i upowszechnił się wraz z rozkwitem teorii postmodernistycznej, zasadzający się na przekonaniu, że ludzie postrzegają rzeczywistość poprzez pryzmat swojej kultury i doświadczeń, przypisując temu, co odnotowują, określone znaczenia, i w związku z tym nikt nie może zaobserwować obiektywnej rzeczywistości, oderwanej od nadawanych znaczeń i kontekstów (*Konstruktywizm społeczny*, [w:] Wikipedia, [online] https://pl.wikipedia.org/wiki/Konstruktywizm_spoeczny, 6 I 2024; zob. też: K. Abriszewski, *Teoria Aktora-Sieci Bruno Latoura*, „Teksty Drugie” 2007, nr 1-2, s. 113-126).

³ B. Latour, *Technologia jako utrwalone społeczeństwo*, przeł. Ł. Afeltowicz, „Avant” 2013, t. 4, nr 1, s. 17. Tekst oryginalny pt. *Materials of Power. Technology is Society Made Durable* ukazał się w publikacji:

ponowane przez wskazanego badacza terminy: „asocjacja”, „substytucja” i „translacja”, mogą w istotnym sensie przyczynić się do opisu sieci w taki sposób, żeby zniwelować ową dychotomię? Czy konieczne jest dodatkowo zaangażowanie i przemyślenie innych operacji adaptacyjnych, m.in.: addycji, amplifikacji, detrakcji, inwersji, kompresji czy transakcentacji? Żeby odpowiedzieć na te pytania, konieczne jest jednak zrozumienie sposobu definiowania sformułowania „to, co społeczne”.

W tym miejscu warto przypomnieć, że wysoką rangę społeczeństwa podkreślano, przede wszystkim przywołując dwa argumenty. Pierwszy odnosi się do faktu, że – w wizjach utopistycznych – ma ono zapewnić bezpieczeństwo każdemu ze swoich członków. Po drugie jego sensowność mierzy się jakością życia najsłabszej jego części, a więc także jej poczuciem bezpieczeństwa⁴. Społeczeństwa, w których najsłabsze ogniwa są zagrożone, są tymi, które nie wypełniają jednego ze swoich konstytutywnych zadań.

Badacze wskazują zwykle trzy sposoby pojmowania stosunków techniki ze społeczeństwem⁵. Pierwszy odsyła do metafory lustra. Sprowadza się do uznania, że życie społeczne jest poniekąd odbiciem techniki albo synergicznym układem mieszania tego, co ludzkie i (post)ludzkie. Druga tendencja podkreśla wyraźny dychotomiczny podział w relacjach technika *versus* społeczeństwo. Ta pierwsza jest w pełni autonomiczną siłą, która staje się narzędziem służącym człowiekowi. Ostatnia perspektywa zakłada ambiwalentny i jednocześnie gradacyjny stopień zależności między tym, co społeczne, a tym, co związane z technicyzacją. To ostatnie stanowisko, zdaniem wielu naukowców, *w przejrzysty sposób prowadzi do wiedzy z zakresu nauk społecznych, gdyż technika jawi się tutaj jako sposób bycia, tryb istnienia*⁶. W każdym z tych wariantów kwestie przejmowania dominacji czy transformacji w obrębie poczucia bezpieczeństwa czy wolności, choć zostają wskazane, nie zostają zwykle wystarczająco opisane.

Zapomina się np., że społeczeństwo usieciowione jest w pewnym sensie automatycznie włączane w różnego rodzaju narracje transmedialne. Prowadzi to do tego, że to, co społeczne, staje się „zakładnikiem” różnych platform medialnych (zob. m.in. YouTube, Twitter, Facebook i inne)⁷. Przy czym każde medium ma swój oddzielny wkład

A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination, red. J. Law, London–New York 1991, s. 103–131. Zob. też: Bruno Latour, [online] <http://www.bruno-latour.fr/>, 6 I 2024.

⁴ Artur Wiącek zauważył, że: *Rozwój społeczeństwa informacyjnego, prócz swych niewątpliwych zalet, może mieć także niepożądane i szkodliwe skutki w postaci szerzenia mowy nienawiści, podżegania czy pochwalania popełniania przestępstw, a także dezinformacji. W tym stanie rzeczy za pożądane uznać należy czynione wysiłki zmierzające do wprowadzenia skutecznych i prawnie wiążących rozwiązań służących przeciwdziałaniu takim zjawiskom. Jednocześnie jednak, mając na uwadze charakter wymagającej regulacji takiej problematyki, za celowe należy uznać uregulowanie jej na poziomie ponadnarodowym. Wysiłki w celu przyjęcia takiego europejskiego standardu ochrony podjęła Komisja Europejska, która w ubiegłym roku przedstawiła projekt dwóch aktów: „Digital Service Act” i „Digital Market Act”, zob. Europe Fit for the Digital Age: Commission Proposes New Rules for Digital Platforms, [online] https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_2347, 19 X 2023.*

⁵ É. Maigret, *Socjologia komunikacji i mediów*, przeł. I. Piechnik, Warszawa 2012.

⁶ Cyt. za: J. Jastrzębski, *Czy możliwa jest socjologia mediów?*, „Media, Kultura, Komunikacja Społeczna” 2018, nr 3(14), s. 16.

⁷ Zob. na ten temat m.in.: J. Kreft, *Władza platform. Za fasadą Google, Facebooka i Spotify*, Kraków 2022.

w nasze rozumienie współczesności i jej zagrożeń⁸. Niezależnie od tych różnic, w anglojęzycznych publikacjach transmedialność jest często używana do opisanie fenomenu włączania tego, co społeczne, do tego, co techniczne, i *vice versa*. Istotna różnica polega na tym, że dotychczasowe sposoby opisu i narracje zintegrowane nowego typu dzieli: docelowa grupa odbiorców, inny poziom zaangażowania emocjonalnego interlokutorów oraz większa tendencja do nowatorstwa, wynikająca z niezależności, która ułatwia prowadzenie eksperymentów – także społeczno-komunikacyjnych⁹.

Pomocne, tak jak pisałam wcześniej, w zrozumieniu tych zmian sposobu opowiadania o tym, co społeczne, i o tym, co techniczne – zdaniem Brunona Latoura – mogą stać się pojęcia-klucze. Pozwalają one zrozumieć sposób formułowania twierdzeń na temat relacji technologiczne–społeczne i ich transformacji. Na przykład termin „asocjacja”, czyli łączenie lub wiązanie, wskazuje na mechanizm szukania podobieństwa w tych dwóch sferach (metafora lustra). Natomiast „substytucja”, czyli zastępowanie, odsyła do idei wymieniać tego, co stare i uznawane za bezużyteczne, na to, co nowe i adekwatniej odpowiadające na aktualne zapotrzebowania (metafora innowacji). Z kolei „translacja”, czyli przekład, sugeruje istnienie potrzeby poszukiwania korelatów zjawisk społecznych w innych wymiarach współczesnego świata (metafora dostosowania *versus* adaptacji). W taki sposób to, co społeczne, staje się zrozumiałe w kontekście tego, co jest „powiązane”, znajduje się w jakichś „relacjach”, a przede wszystkim możliwe jest do opisanie przez język i opowiada o rozumieniu wolności, bezpieczeństwa i zagrożeń współcześnie.

BRUNO LATOUR – SPOŁECZNE *VERSUS* TECHNOLOGICZNE

Ludzie są maszynami, które wspólnie tworzą swój świat społeczny. Na tym polega właściwe dło procesów kulturowych. Ten stworzony własnymi siłami świat społeczny wywiera ponadto ogromny wpływ na zachowanie jednostki.

Wolfgang Prinz

Celem niniejszej pracy jest analiza i rekonstrukcja koncepcji „społecznego” w ujęciu francuskiego filozofa i socjologa Brunona Latoura, ze szczególnym uwzględnieniem jego krytyki klasycznej socjologii oraz propozycji teorii aktora-sieci (ANT). Praca ma wykazać, jak Latourowskie rozumienie społeczeństwa redefiniuje podstawowe pojęcia socjologii i stawia nowe wymagania wobec badań społecznych. Jego realizacja jest możliwa dzięki odpowiedzeniu na następujące pytania: Jak Bruno Latour definiuje pojęcie „społecznego” i w jaki sposób odróżnia je od tradycyjnych ujęć socjologicznych? Jak

⁸ H. Jenkins, *Kultura konwergencji. Zderzenie starych i nowych mediów*, przeł. M. Bernatowicz, M. Filiaciak, Warszawa 2007, s. 260.

⁹ Na temat emocji, prywatności, zagrożeń bezpieczeństwa informacyjnego jednostki czy praw autorskich na portalach społecznościowych zob. m.in. w publikacji: *Technologiczno-społeczne oblicza XXI wieku*, red. D. Gałuszko, G. Ptaszek, D. Żuchowska-Skiba, Kraków 2016.

są konsekwencje przyjęcia teorii aktora-sieci dla metodologii badań społecznych? Jakie są praktyczne i epistemologiczne implikacje „powrotu do rzeczy” postulowanego przez Latoura?¹⁰

Bruno Latour redefiniuje pojęcie „społecznego”, odrzucając je jako wyłącznie domenę relacji międzyludzkich i proponując ujęcie społeczeństwa jako dynamicznej sieci heterogenicznych aktorów – zarówno ludzkich, jak i nieludzkich. Społeczne nie jest według niego domeną samodzielną, lecz efektem konfiguracji aktorów w konkretnej sytuacji¹¹.

Autor *After Lockdown: A Metamorphosis* proponuje radykalne przesunięcie w myśleniu o społecznym – nie jak o stanie rzeczy, ale jak o efekcie działania. Jego podejście prowadzi do unieważnienia podziału na przyrodę i społeczeństwo i wywołuje potrzebę stworzenia nowego języka opisu rzeczywistości. Konsekwencją jest również odejście od wyłącznie jakościowej lub ilościowej metodologii badań na rzecz podejść hybrydalnych, zdolnych uchwycić dynamikę sieci aktorów.

Latour proponuje więc jedno z najważniejszych przeformułowań socjologii w XXI wieku. Jego teoria stanowi wyzwanie dla pozytywistycznych i interpretatywnych modeli badania społeczeństwa, oferując alternatywę w postaci nieliniowego, relacyjnego ujęcia rzeczywistości społecznej. Wkład Latoura jest fundamentem dla nowoczesnej interdyscyplinarności w naukach społecznych i humanistycznych¹².

Przechodząc do analizy szczegółowej myśli badacza, trzeba przypomnieć, że w najważniejszej dla zrozumienia teorii Brunona Latoura publikacji *Splatając na nowo to, co*

¹⁰ Nie na wszystkie powyższe pytania uda się w tym krótkim eseju odpowiedzieć, ale warto mieć je na uwadze w kontekście przyszłych rozważań.

¹¹ Badania nad Latourem rozwijają się w obszarach zachodniej socjologii wiedzy oraz filozofii nauki. W Polsce refleksja nad Latourem jest obecna głównie w ramach nauk humanistycznych, jednak nadal brakuje systematycznej analizy jego ujęcia „społecznego” w kontekście metodologicznym. Zob. m.in.: E. Bińczyk, *Program badawczy Bruno Latoura i jego zalety w kontekście badań nad światem współczesnym*, [w:] *Teoretyczne podstawy socjologii wiedzy*, red. P. Bytniewski, M. Chałubiński, t. I, Lublin 2006, s. 303-313; też, *Nie ma społeczeństwa! „Nasi mniejsi bracia”, społeczne studia nad nauką oraz etyczne zaangażowanie Bruno Latoura*, „Teksty Drugie” 2007, nr 1-2, s. 144-156; E. Domańska, *Humanistyka nie-antropocentryczna a studia nad rzeczami*, „Kultura Współczesna” 2008, nr 3, s. 9-21; K. Abriśzewski, *Poznanie, zbiorowość, polityka. Analiza teorii aktora-sieci Bruno Latoura*, Kraków 2008; tenże, *Czy Teoria Aktora-Sieci daje narzędzia do ekokrytyki?*, „Teksty Drugie” 2018, nr 2, s. 369-391; *Studia nad nauką i technologią. Wybór tekstów*, red. E. Bińczyk, A. Derra, Toruń 2014; M. Gdula, *W stronę nie-ludzkiej wspólnoty. Actor-Network Theory*, [w:] *Oprogramowanie rzeczywistości społecznej*, red. M. Gdula, L.M. Nijakowski, Warszawa 2014, s. 137-155; J. Mugaj, *Zaproszenie do teorii aktora-sieci. Ontologia relacyjna a archeologia*, „Przegląd Archeologiczny” 2022, t. 70, s. 41-55. Por. dyskusje z teorią ANT: H. Radder, *Normative Reflexions on Constructivist Approaches to Science and Technology*, „Social Studies of Science” 1992, vol. 22, no. 1; A.P. Rudy, B.J. Gareau, *Actor-Network Theory, Marxist Economics, and Marxist Political Ecology*, „Capitalism Nature Socialism” 2005, vol. 16, no. 4; T. Berker, *The Politics of Actor-Network Theory. What Can Actor-Network Theory Do to Make Buildings More Energy Efficient?*, „Science, Technology & Innovation Studies” 2006, vol. 1, z. 2; J. Söderberg, A. Netzn, *When All That is Theory Melts into (Hot) Air: Contrasts and Parallels Between Actor Network Theory, Autonomist Marxism, and Open Marxism*, „Ephemera” 2010, vol. 10, no. 2.

¹² Teoria Latoura znajduje zastosowanie w badaniach nad technologią, nauką, ekologią, organizacjami oraz mediami. Może być użyteczna w badaniach miejskich, analizie infrastruktury, projektowaniu polityk publicznych oraz przy badaniu wpływu obiektów technicznych na życie społeczne.

społeczne. *Wprowadzenie do teorii aktora-sieci* (2005, wyd. pol. 2010) autor postulował powrót do etymologicznego znaczenia terminu „społeczny” – tego, co jest „połączone” albo „pozbierane” z elementów ludzkich i (nie)ludzkich. Dlatego pojęcie „społeczeństwo” zastępował terminem „kolektyw”¹³. Nie wyjaśniał jednak szerzej – podobnie jak inni przedstawiciele konstruktywizmu – społecznych konsekwencji technologicznych innowacji. Ich wskazanie przez autora nie było wystarczające. Podobnie jak przeszkodą w zrozumieniu mogły stać się problemy natury ontologicznej, związane z teorią aktora-sieci, a dotyczące rozumienia czasowości, zniszczenia i stabilności w koncepcjach tego badacza.

Warto jednak przypomnieć artykuł Brunona Latoura *Technologia jako utrwalone społeczeństwo* (1991, wyd. pol. 2013), w którym autor przedstawił po pierwsze sposób *identyfikowania ścieżek, którymi technologie wkraczają do dziedziny relacji społecznych*¹⁴; po drugie ujawnił, *jak teoria może korzystać z historii technologii*¹⁵. Ostatecznie natomiast wyjaśnił, jak rozumie stabilność, ład społeczny oraz zjawiska dominacji i władzy¹⁶. Chcąc przybliżyć te wszystkie kwestie, Latour podał w wątpliwość szereg twierdzeń wypracowanych przez lata. Na przykład zauważył, że *Nikt jeszcze nie widział relacji społecznej samej w sobie [...] ani relacji czysto technologicznej*¹⁷. Natomiast – w jego opinii – problem władzy *nie jest właściwością któregośkolwiek z ogniw, lecz łańcucha jako całości*¹⁸. Dlatego – zdaniem Latoura – wprowadzenie dychotomii technologiczne *versus* społeczne nie ma już racji bytu. Ważniejsze jest pytanie, które dotyczy możliwych transformacji w obrębie tegoż łańcucha, a w zasadzie mechanizmów, które tymi zmianami kierują. Tylko dzięki takiemu podejściu racjonalne prognozowanie przyszłości może okazać się zasadne.

Wracając do myśli Brunona Latoura, przypomnę, że podkreślił on, iż: *Kiedy mówimy, że „coś jest społeczne” czy że posiada „wymiar społeczny”, mobilizujemy jeden zbiór cech, [...]. Takie nieproblematyczne użycie tego słowa jest poprawne, o ile nie mylimy pytania: „Czy społeczne jest to, co jest złożone razem?” ze zdaniem, w którym głosi się, że „to, co społeczne oznacza określony rodzaj materiału”. W pierwszym mamy na myśli, że jest to zwyczajny stan rzeczy, w którym łączenie w całość jest kluczowym aspektem, podczas gdy w drugim wyznaczamy rodzaj substancji, która posiada cechę odróżniającą ją od innych materiałów. Sugerujemy, że niektóre założenia zbudowane są z materiału społecznego, a nie z fizycznych, biologicznych czy ekonomicznych składników*¹⁹.

Istotą jest więc zrozumienie określenia „społeczne” – jako sugerującego interakcyjną i jakościowo zdefiniowaną przestrzeń komunikacji. To pierwsze odsyła do relacji,

¹³ B. Czarniawska, *Book Review: Bruno Latour: Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, „Organization Studies” 2006, nr 27(10), s. 1553-1557.

¹⁴ B. Latour, *Technologia jako utrwalone...*, s. 18.

¹⁵ *Tamże*, s. 18.

¹⁶ *Tamże*.

¹⁷ *Tamże*, s. 25.

¹⁸ *Tamże*.

¹⁹ B. Latour, *Splatając na nowo to, co społeczne. Wprowadzenie do teorii aktora-sieci*, przeł. K. Abriszewski, A. Derra, Kraków 2010, s. 61.

które wiążą się z kompetencjami społecznymi, ale nie zawsze oznaczają powiązania trwałe. Drugie sugeruje w tym ujęciu konieczność pamiętania o ludzkim i nie-ludzkim, a związanym z rozwojem maszyn i sztucznej inteligencji poziomie rozumienia tego, co społeczne. W tym przypadku tradycyjnie pojęte kompetencje społeczne to tylko jeden zbiór tego, co społeczne²⁰. Zarówno w jednym, jak i w drugim przypadku nie można zapominać o relacjach władzy i nierównościach społecznych. To, że władza była, jest i będzie nierówno rozdzielona, jest niezaprzeczalnym faktem. Warto jednak się zastanowić, w jaki sposób dominacja stała się tak skuteczna i za pomocą jakich środków została osiągnięta we współczesnym, technicyzowanym świecie.

Żeby jednak opis transformacji był możliwy, potrzebny jest język, który w sposób jasny i precyzyjny te kwestie wyjaśni. Zdaniem Latoura to w języku, a co za tym idzie: stosowanej terminologii, tkwi zasadniczy problem. Chodzi o uwikłanie dwóch sposobów konstruowania wypowiedzi: z punktu widzenia nauk społecznych i nauk technicznych. *Główny problem – jak czytamy – z włączeniem technologii do teorii społecznej związany jest z brakiem zasobów narracyjnych. Wiemy, jak ujmować relacje między ludźmi, wiemy, jak opisywać maszyny, często przełączamy się między treścią i kontekstem, aby mówić o wpływie technologii na społeczeństwo lub vice versa. Nie jesteśmy jednak jeszcze biegli w splataniu tych zasobów narracyjnych w jedną, spójną całość. Jest to dość niefortunne, gdyż za każdym razem, gdy odkrywamy stabilną relację społeczną, to jej trwałość okazuje się częściowo zasługą jakichś czynników nie-ludzkich [...]. Jak dotąd najbardziej produktywnym sposobem tworzenia tego typu nowych narracji było podążanie śladem innowacji*²¹.

Wynika z tego, że jednym z rozwiązań miałby być – zdaniem francuskiego antropologa – „język innowacji”²², który zakłada konieczność wspólnej narracji, a więc splatania czynników ludzkich i nie-ludzkich. Jest on jednak możliwy dopiero po rozważeniu relacji między: treścią a formą, treścią a kontekstem, realistycznym spojrzeniem a jego zaprzeczeniem, ujęciem „globalnym a lokalnym”²³, a także tempem zmian i transformacji: „wolno versus szybko”²⁴. Zniesienie tych dychotomii w języku i myśleniu nie oznacza jednak relatywizmu poznawczego, gdyż jak czytamy: *Sieci nie są amorficzne*.

²⁰ Kompetencje społeczne, takie jak: komunikacja interpersonalna czy międzykulturowa, aktywne słuchanie, odzwierciedlanie, parafrazowanie, reguły wywierania wpływu, autoprezentacja, negocjacje oraz *savoir-vivre*, to tylko wierzchołek góry lodowej, o której trzeba pamiętać, myśląc o interakcjach w przestrzeni wirtualnej w kontekście władzy czy poczucia wolności i bezpieczeństwa.

²¹ B. Latour, *Technologia jako utrwalone...*, s. 27.

²² *Tamże*, s. 26. *Innowacja* (łac. *innovatio*, odnowienie) – termin ten, w tym ujęciu, odnosi się do innowacji, które posiadają zarówno społeczne cele, jak i środki oraz obejmują nowe idee (produkty, usługi i modele), które zaspokajają potrzeby społeczne (skuteczniej niż ich alternatywy) oraz tworzą nowe relacje społeczne i związki oparte na współpracy (zob. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych* Władysława Kopalińskiego, [online] <http://www.slownik-online.pl/kopaliniski/5A71EDB9DECA10C8C12565E30026D687.php>, 06 X 2025; zob. też: A. Klimczuk, *Social Innovation Europe: Country Summary: Polska. Innowacje społeczne w Polsce / Social Innovation Exchange*, London 2015; R. Murray, J. Caulier-Grice, G. Mulgan, *The Open Book of Social Innovation*, London 2010).

²³ B. Latour, *Technologia jako utrwalone...*, s. 34.

²⁴ *Tamże*, s. 35.

Są wysoce zróżnicowane, jednak różnice te są drobne, subtelne i szczegółowe; tym samym wymagają nowych narzędzi i pojęć. Zamiast „tonać w relatywizmie”, możemy relatywnie łatwo unosić się na jego powierzchni. Wreszcie na koniec musimy uporać się z zarzutem niemoralności, apolityczności czy moralnego relatywizmu. Zarzut ten nie jest wcale bardziej uzasadniony niż dwa poprzednie. Brak zgody na wyjaśnianie procesu domykania kontrowersji poprzez powołanie się na jej konsekwencje nie oznacza wcale, że pozostajemy obojętni na możliwość osądu. Oznacza to jedynie, że nie godzimy się na osądy, które są transcendentne względem sytuacji. Analiza sieci społeczno-technologicznych uniemożliwia formowanie osądów nie bardziej, niż uniemożliwia rozróżnianie elementów. Wydajność, prawda, korzyści i interesy są po prostu właściwościami sieci, nie zaś twierdzeń. Natomiast dominacja stanowi efekt, nie przyczynę. Chcąc dokonać diagnozy lub ocenić absurdalność, ryzykowność, amoralność lub nierealność innowacji, najpierw należy opisać sieć. Nawet jeśli zdolność formułowania osądów daje nam fałszywe poczucie, że dokonujemy transcendencji, nic nie traci ona na swej wnikliwości²⁵.

Niezaprzeczalnie łączy się to z koniecznością ustalania znaczeń słów i wypowiedzi, z dbałością o ich logikę, oraz sprawdzania stanu faktycznego opisywanej rzeczywistości²⁶. Tylko dzięki temu komunikacja nie będzie prowadzić do kwestionowania zasady ekwiwalencji na rzecz eksponowanej kategorii obcości. Dlatego warto do terminologii Latoura włączyć też inne operacje przekładowe, takie jak: „redukcja”, „addycja”, „amplifikacja”, „inwersja”, „kompresja” oraz „transakcentacja”; one również mogą okazać się użyteczne. W tym ostatnim przypadku trzeba pamiętać, że przeniesienie akcentu ważności dokonuje się na poziomie samej koncepcji. Problem w tym, że operacje te nie pochodzą z jednego porządku, ale z wielu, m.in. z: retoryki, semantyki i teorii przekładu intersemiotycznego. Ze względu na wielosystemowość usciowionych narracji nie można zatem mechanicznie stosować translatologicznego instrumentarium do problemów adaptacji. Ostatecznie kryterium decydującym o wartości wskazania korelacji między tym, co społeczne, a tym, co techniczne, nie prowadzi do pełnej zgodności porównywanych zjawisk, ale oznacza wnikliwość i zrozumienie możliwych kontekstów ich zestawiania. Tak naprawdę wynika ona z tendencji współczesnej kultury do rekontekstualizacji oraz dekontekstualizacji.

Podsumowując, na pytania o to, czy zainteresowanie teorią aktora-sieci da się połączyć z szeroko pojętą wiedzą o komunikacji (też transmedialnej czy multimodalnej) oraz czy może ona nam pomóc w myśleniu na temat współczesnych zagrożeń, można odpowiedzieć twierdząco. Tym bardziej, gdy uświadomimy sobie, że *teoria aktora-sieci jest nie tyle teorią na temat tego, jak badać rzeczy, ile jak ich nie badać*²⁷. Sugeruje wszak rezygnację z dotychczasowych, konwencjonalnych, dychotomicznych podziałów.

²⁵ Tamże, s. 44-45.

²⁶ J. Goćkowski, *Demagog i sofista nauczycielami wiedzy w demokracji masowej*, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” 2007, nr 2, s. 42.

²⁷ B. Latour, *Splatając na nowo...*, s. 204.

ZAKOŃCZENIE

Ludzie zawsze i wszędzie podejmowali to samo zadanie, wyznaczając sobie ten sam cel, zmieniały się tylko środki. [...] Jeśli ludzie zabierali się zawsze tylko do jednego zadania – budowania społeczeństwa zdolnego do życia – siły, które ożywiały naszych odległych przodków, są także i w nas. Nic nie jest rozegrane, możemy wszystko zrobić od nowa. To, co zostało zrobione, i źle zrobione, może być zrobione na nowo.

Claude Lévi-Strauss

Narracje transmedialne zakładają stan istnienia opowieści często poza zasięgiem realnego doświadczenia. Ta niepoznawalność empiryczna oraz trudność ujęcia w języku są wyzwaniem, które mogą skłaniać do poszukiwania sensu naznaczonego ambiwalencją. Dwoista, a więc paradoksalna natura owego tropienia wynika z determinacji i braku odpowiednio rozległego horyzontu widzenia²⁸.

Hybrydyczny charakter sieci odsyła do operacji przekładania, przenoszenia i przekształcania. *Nie dziwi zatem, że teoria aktora-sieci jest określana czasem jako socjologia mediacji*²⁹. Sprzyja rozumieniu tego, co społeczne w świecie zmediatyzowanym. Jest też argumentem potwierdzającym myśl Melvina Kranzberga, która brzmi: *technologia nie jest ani dobra, ani zła, ani też neutralna, a rozwój technologiczny ma często konsekwencje dla środowiska, społeczeństwa i ludzi, które wykraczają daleko poza cel technicznych urządzeń i związanych z nimi praktyk* [...] ³⁰.

W XXI wieku najbardziej fascynującą kwestią może być zacierająca się granica między tym, co społeczne, i tym, co techniczne. Warto więc zapytać: Czy – biorąc pod uwagę powyższe stwierdzenia – można uznać, że „maszyna jest aktywnym użytkownikiem stosunków społecznych”, a człowiek staje się bliższy maszynom? Bruno Latour zdaje się odpowiadać tak: *Gdy porzucamy ścisły podział na materialną infrastrukturę i społeczną superstrukturę, możemy pozwolić sobie na zdecydowanie większą dozę relatywizmu. W odróżnieniu od badaczy, którzy stosują specjalne oprzyrządowanie w odniesieniu do władzy i dominacji, nie musimy wcale zaczynać naszych analiz od stabilnych aktorów, niezmiennych twierdzeń, stałego repertuaru przekonań i interesów, ani nawet od stałego, niezmiennego obserwatora. Pomimo tego wciąż dochodzimy do trwałych struktur*

²⁸ Idea „głębokiej czasowości” i oparta na niej koncepcja religii ewolucyjnej stały się przedmiotem rozważań m.in. kanadyjskiego filozofa Johna L. Schellenberga. Autor uznał, że myślenie o czasie zakłada konieczność uruchomienia ciągu skojarzeń analogicznego do tego, w jaki sposób geologowie myślą o przeszłości. Chodzi o „czasową kontekstualizację”, a więc objęcie rzeczywistości szerszym, ewolucyjnym spojrzeniem. To ostatnie daje świadomość naszej gatunkowej niedojrzałości (zob. T. Sieczkowski, *Religia w perspektywie głębokiej przyszłości*, [w:] J.L. Schellenberg, *Religia ewolucyjna*, przeł. T. Sieczkowski, Łódź 2020, s. 11-13, 116, 157).

²⁹ R. Felski, *Latour i literaturoznawstwo*, przeł. T.S. Markiewka, „Teksty Drugie” 2021, nr 2, s. 206.

³⁰ Zob. D. Gałuszka, G. Ptaszek, D. Żuchowska-Skiba, *Uspołecznianie technologii u progu czwartej rewolucji przemysłowej*, [w:] *Technologiczno-społeczne oblicza...*, s. 25.

społecznych, tym razem jednak struktury te nie są wyłącznie ludzkie: zawierają także zmobilizowane czynniki nie-ludzkie. [...] Społeczeństwo i technologia to nie tyle dwie odrębne domeny ontologiczne, ile raczej fazy tego samego, konstytutywnego działania³¹.

W ten sposób Latour odrzuca zastane podziały, a więzi ludzkich i postludzkich nie postrzega w kontekście ograniczeń wolności, ale w kontekście możliwości. Możliwości z kolei to sugestia „dobrego-połączenia”³². W tym sensie – podobnie jak w przypadku kultury i sztuki – to, co społeczne, nie jest ani „chronione”, ani „obalane”, zostaje „przeorientowane i skomponowane na nowo”³³.

(niepublikowany fragment większej całości o społecznych i technicznych relacjach w kontekście komunikacji społecznej)

BIBLIOGRAFIA

- Abriszewski K., *Poznanie, zbiorowość, polityka. Analiza teorii aktora-sieci Bruno Latoura*, Kraków 2008.
- Abriszewski K., *Teoria Aktora-Sieci Bruno Latoura*, „Teksty Drugie” 2007, nr 1-2.
- Arbiszewski K., *Czy Teoria Aktora-Sieci daje narzędzia do ekokrytyki?*, „Teksty Drugie” 2018, nr 2.
- Berker T., *The Politics of ‘Actor-Network Theory’. What Can ‘Actor-Network Theory’ Do to Make Buildings More Energy Efficient?*, „Science, Technology & Innovation Studies” 2006, vol. 1, z. 2.
- Bińczyk E., *Nie ma społeczeństwa! „Nasi mniejsi bracia”, społeczne studia nad nauką oraz etyczne zaangażowanie Bruno Latoura*, „Teksty Drugie” 2007, nr 1-2.
- Bińczyk E., *Program badawczy Bruno Latoura i jego zalety w kontekście badań nad światem współczesnym*, [w:] *Teoretyczne podstawy socjologii wiedzy*, red. P. Bytniewski, M. Chałubiński, t. I, Lublin 2006.
- Bruno Latour, [online] <http://www.bruno-latour.fr/>.
- Brynjolfsson E., McAfee A., *Drugi wiek maszyny. Praca, postęp i dobrobyt w czasach genialnych technologii*, przeł. B. Salbut, Warszawa 2015.
- Czarniawska B., *Book Review: Bruno Latour: Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, „Organization Studies” 2006, nr 27(10), s. 1553-1557.
- Domańska E., *Humanistyka nie-antropocentryczna a studia nad rzeczami*, „Kultura Współczesna” 2008, nr 3.
- Europe Fit for the Digital Age: Commission Proposes New Rules for Digital Platforms*, [online] https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_2347.
- Felski R., *Latour i literaturoznawstwo*, przeł. T.S. Markiewka, „Teksty Drugie” 2021, nr 2.

³¹ B. Latour, *Technologia jako utrwalone...*, s. 45.

³² Tenże, *Splatając na nowo...*, s. 318.

³³ Por. R. Felski, *Latour i literaturoznawstwo...*, s. 212-213.

- Gałaszka D., Ptaszek G., Żuchowska-Skiba D., *Uspołecznianie technologii u progu czwartej rewolucji przemysłowej*, [w:] *Technologiczno-społeczne oblicza XXI wieku*, red. D. Gałaszka, G. Ptaszek, D. Żuchowska-Skiba, Kraków 2016.
- Gdula M., *W stronę nie-ludzkiej wspólnoty. Actor-Network Theory*, [w:] *Oprogramowanie rzeczywistości społecznej*, red. M. Gdula, L.M. Nijakowski, Warszawa 2014.
- Goćkowski J., *Demagog i sofista nauczycielami wiedzy w demokracji masowej*, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” 2007, nr 2.
- Heliasz-Nowosielska C., *Działania komunikacyjne, ich (multi)modalność oraz ich relacjonowanie*, [w:] C. Heliasz-Nowosielska, *Multimodalność w narracjach o komunikacji. Relacjonowanie działań komunikacyjnych, a ich werbalne i niewerbalne sposoby realizacji*, Warszawa 2023.
- Jastrzębski J., *Czy możliwa jest socjologia mediów?*, „Media, Kultura, Komunikacja Społeczna” 2018, nr 3(14).
- Jenkins H., *Kultura konwergencji. Zderzenie starych i nowych mediów*, przeł. M. Bernatowicz, M. Filiciak, Warszawa 2007.
- Klimczuk A., *Social Innovation Europe: Country Summary: Polska. Innowacje społeczne w Polsce / Social Innovation Exchange*, London 2015.
- Konstruktywizm społeczny*, [w:] *Wikipedia*, [online] https://pl.wikipedia.org/wiki/Konstruktywizm_spoeczny.
- Kreft J., *Władza platform. Za fasadą Google, Facebooka i Spotify*, Kraków 2022.
- Latour B., *Materials of Power. Technology is Society Made Durable*, [w:] *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination*, red. J. Law, London–New York 1991.
- Latour B., *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford–New York 2005.
- Latour B., *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society*, Cambridge 1987.
- Latour B., *Splatając na nowo to, co społeczne. Wprowadzenie do teorii aktora-sieci*, przeł. K. Abri-szewski, A. Derra, Kraków 2010.
- Latour B., *Technologia jako utrwalone społeczeństwo*, przeł. Ł. Afeltowicz, „Avant” 2013, t. 4, nr 1.
- Lévi-Strauss C., *Smutek tropików*, przeł. A. Steinsberg, Łódź 1992.
- Maigret É., *Socjologia komunikacji i mediów*, przeł. I. Piechnik, Warszawa 2012.
- Mugaj J., *Zaproszenie do teorii aktora-sieci. Ontologia relacyjna a archeologia*, „Przegląd Archeologiczny” 2022, t. 70.
- Murray R., Caulier-Grice J., Mulgan G., *The Open Book of Social Innovation*, London 2010.
- Nowicki M., Žižek S., *Jeżeli Boga nie ma, wszystko jest zakazane*, „Europa” 2007, nr 12.
- Prinz W., *Wolna wola nie istnieje*. Rozmowa Thomasa Asseheuera i Ulricha Schnabela, „Die Zeit” 2012, 27 II.
- Radder H., *Normative Reflexions on Constructivist Approaches to Science and Technology*, „Social Studies of Science” 1992, vol. 22, no. 1.
- Rudy A.P., Gareau B.J., *Actor-Network Theory, Marxist Economics, and Marxist Political Ecology*, „Capitalism Nature Socialism” 2005, vol. 16, no. 4.
- Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*, red. J. Kowalewski, W. Piasek, M. Śliwa, Olsztyn 2008.

- Schellenberg J.L., *Religia ewolucyjna*, przeł. T. Sieczkowski, Łódź 2020.
- Shaping Technology / Building Society: Studies in Sociotechnical Change*, red. W. Bijker, J. Law, Cambridge 1991.
- Sieczkowski T., *Religia w perspektywie głębokiej przyszłości*, [w:] J.L. Schellenberg, *Religia ewolucyjna*, przeł. T. Sieczkowski, Łódź 2020.
- Sloterdijk P., *Pogarda mas. Szkic o walkach kulturowych we współczesnym społeczeństwie*, przeł. Bogdan Baran, Warszawa 2003.
- A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination*, red. J. Law, London–New York 1991.
- Söderberg J., Netznén A., *When All That is Theory Melts into (Hot) Air: Contrasts and Parallels Between Actor Network Theory, Autonomist Marxism, and Open Marxism*, „Ephemera” 2010, vol. 10, no. 2.
- Sojak R., *Paradoks antropologiczny. Socjologia wiedzy jako perspektywa ogólnej teorii społeczeństwa*, Wrocław 2004.
- Studia nad nauką i technologią. Wybór tekstów*, red. E. Bińczyk, A. Derra, Toruń 2014.
- Technologiczno-społeczne oblicza XXI wieku*, red. D. Gałuszko, G. Ptaszek, D. Żuchowska-Skiba, Kraków 2016.
- Teoria aktora-sieci*, [w:] *Wikipedia*, [online] https://pl.wikipedia.org/wiki/Teoria_aktora-sieci#.

Iwona GRODŹ – literaturoznawca, filmoznawca, historyk sztuki, muzykolog, psycholog sztuki i wieloletni dydaktyk akademicki (na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu, w Collegium Europejskim w Gnieźnie i innych). Interesuje się ponadto kulturoznawstwem, teatrem, filozofią i psychologią, a także ideą korespondencji sztuk, szczególnie: literatury, filmu, teatru, malarstwa i muzyki. Autorka m.in. książek: *Zasztfrowane w obrazie. O filmach Wojciecha Jerzego Hasa* (Gdańsk 2008); *Jerzy Skolimowski* (Warszawa 2010); *Rękopis znaleziony w Saragossie Wojciecha Jerzego Hasa* (Poznań 2005); *Synergia sztuki i nauki w twórczości Zbigniewa Rybczyńskiego* (Warszawa 2015); *Between Dream and Reality* (Berlin 2018); *Hasowski appedix* (Kraków 2020); *Artysta i sztuka w polskich filmach fabularnych po II wojnie światowej* (Gdańsk 2023), a także wielu innych publikacji naukowych.